

ԱՆԺԵԼԱ ՔԱԼՈՅԱՆ

Բանասիրական գիտությունների թեկնածու

ԿՆՈՋ ԲԱՆԱՍԻՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՈՒ ԿԱՄՔԻ ՆԱԴԹԱՆԱԿԸ
ՇԻՐՎԱՆՋԱԴԵԻ ԴՐԱՄԱՆԵՐՈՒՄ

«Հասարակությանը թատրոն կարելի է գրավել միմիայն ինքնուրույն պիեսներով, եթե միայն նրանց նյութը ժամանակակից կյանքից է վերցված»¹, - գրում է Օիրվանգադեն: Բայց ժամանակակից կյանքից վերցված «Ունե՞ր իրավունք» դրամայի ճակատագիրը անհամեմատ ավելի ծանր եղավ. բեմադրությունից անմիջապես հետո սկսվեցին հարձակումները հեղինակի և նրա պիեսում արժարժված գաղափարների դեմ:

1902 թ. «Մշակ»-ում տպագրվեց Հ. Առաքելյանի «Մի նոր պիես» հոդվածը, ուր հեղինակը, դրամայում տեսնելով միայն բեմական արժանիքներ, դիտում է, թե «ներքին» բովանդակության կողմից, իբրև մի գրական-հասարակական գործ, Օիրվանգադենի նոր դրաման ոչ միայն զուրկ է բարոյական որևէ հիմքից, ոչ միայն չունի գաղափարական որևէ արժեք, ոչ միայն մեղանշում է հոգեբանության տարրական պահանջների դեմ, այլ մի կատարյալ դեկլարատիվ գործ է, զուրկ սոցիալ-բարոյական որևէ հիմքից, զուրկ հասարակական որևէ իդեալից»²: Ապա հաջորդում են «Մի փոքրիկ նմուշ», «Բեմի աշխարհը», «Մի բացատրության արժեքը» հոդվածները, որոնցում ամխտիր քննադատվում են դրամայի գրական ու գաղափարական արժեքը:

«Թիֆլիսում այժմ խոսում են մի պիեսի մասին, - գրում է Լեոն, - որ անցյալ շաբաթ ներկայացվեց հայոց բեմի վրա: Ես ինքս չեմ տեսել այդ պիեսը, բայց լսածներին նայելով՝ ամենքը դատապարտում են նրան, գտնում են, որ անհիմն, վնասակար, հակակրեղի է նրա հիմնական միտքը, նրա գլխավոր հերոսուհին»:

Մի ուրիշ հոդվածում («Բեմի աշխարհը») «Մշակ»-ը հանդիսավորապես հայտարարեց, թե դրաման ոչ մի կապ չունի հայ հասարակության կյանքի հետ. «Անտարակույս՝ ոչ մի առնչություն չկա, օրինակ, «Ունե՞ր իրավունք» պիեսի շրջանի և հայ հասարակության մեջ, այդ պիեսը հայկական է լեզվով միայն և կարող է նույն անհաջողությամբ ներկայացվել նաև ռուս և ամերիկյան բեմերի վրա»³: Նույն տեղում բացահայտորեն աղավաղելով դրաման, «Մշակ»-ը հայտարարում է. «Հեղինակը քարոզում է այն հրեշավոր միտքը, թե կնոջ մեջ ոչ մի զգացմունք չպետք է ընկճի կրքային սիրո զգացմունքը»⁴: Այնինչ դրամայում ճիշտ հակառակն է: Քննադատական նույն դիրքորոշումն ուներ նաև «Մուրճը»:

1903 թ. «Լուսնայի» թիվ 2-ում Օիրվանգադեն համոզեւ եկավ «Իմ բացատրությունը» հոդվածով: «Ես գիտեի, - գրում է նա, - որ հայ հասարակությանը տալիս եմ մի երկ, որի հիմնա-

¹ «Լուսն», 1903, թիվ 2:² «Մշակ», 1902, թ. 223:³ «Մշակ», 1902, թ. 229:⁴ Նույն տեղում:

կամ գաղափարը առնվազն պիտի խորթ թվա մրա մեծամասնության և առաջացնի փոթորիկ, եթե մինչև անգամ հեղինակի միտքը ճիշտ ըմբռնվի:

Եղան վայրկյաններ, երբ կամեցում էի կիսատ թողնել և ձգել մի կողմ: Բայց մի ներքին ձայն շարունակ շարունակ էր ինձ, թե չունիմ իրավունք այդպես անելու, թե գրողի համար չկա և չպիտի լինի ավելի բարձր դատավոր, քան մրա սեփական աշխարհայացքը, թե ոչ մի հասարակական կարծիք կամ նախապաշարմունք չպիտի ճնշի մրա հոգու ազատությունը և մրա համար բարոյական անձերելի հանցանք է երկշտությունը թաքցնել ուրիշներից այն, ինչ որ ինքն է ճշմարտություն համարում, սոսկ այն պատճառով, որ այդ ճշմարտությունը դուր չպիտի գա մեծամասնությանը:

Իմ ամբողջ գրական գործունեության ընթացքում ես հետևել եմ իմ հոգու ձայնին, գրել ու պաշտպանել այն գաղափարները, որոնք իմ անձնական համոզմունքով կամ իմ սեփական բնագործով եմ բարձր համարել... Իսկ ճշմարտությունն այս դեպքում այն էր, թե հասել է վերջապես ժամանակը, երբ անհրաժեշտ է հրապարակ հանել հայ կնոջ ինքնուրույնության խնդիրը, թե ընտանեկան կյանքի լավագույն համարված պայմաններն անգամ մեզանում վիրավորական և ստորացուցիչ են կնոջ համար և թե բացի ամուսնական պարտականություններից, մայրական զգացումից, բացի լավ հագնվելուց, կուշտ ուտելուց, շքեղ կահ-կարասուց, ադամանդներից, ամուսնու հոգացողությունից ու փայփայանքներից... մտածող, զգայուն և բարոյական կնոջ համար կա և՛ մի ուրիշ բան: Դա մրա անհատական ինքնուրույնության զգացումն է: Լինել հավատարիմ ամուսին - կնոջ համար համարվում է պարտավորական: Մայրական զգացումը բնական է և անհաղթելի, մաև՝ սուրբ: Բայց այս չէ կնոջ բուն երջանկության հիմնաքարը⁵: Եվ ապա գրողը հավելում էր. «Թո՛ղ բարոյախոսները ընտանեկան կյանքով չբավարարվող կանանց հրավիրեն «հասարակական գործունեության» ասպարեզը և բարձրաձայն գոռան ու հավատացնեն, թե այդտեղ մրանք կարող են գտնել անհատական երջանկություն: Թո՛ղ այդ բարոյախոսները մոլեռանդորեն քարոզեն, թե կինը, ինչպես և տղամարդը, կարող է ապրել և լինել երջանիկ միայն այն պարտականությունները կատարելով, որոնց բարդել է և բարդում է մրանց վրա հասարակական բարոյական հայացքների միջին մակարդակը: Այդ բարոյախոսների համոզումները չեն կարող ինձ համար ղեկավար լինել և ոչ որևէ ներգործություն ունենալ իմ գաղափարների վրա: Կնոջ, ինչպես և տղամարդու բուն երջանկության հիմնաքարը թաքցնելով է մրա հոգու խորքում, այնտեղ, ուր չի կարող մուտք գործել ո՛չ ամուսնու սերը, ո՛չ նույնիսկ մայրական պարտականությունների գիտակցությունը և ո՛չ մասնավորապես հասարակական կարծիքի դատաստանը: Եթե կնոջ հոգու խորքում կա սեփական անհատական երջանկության գիտակցություն՝ տոգորված անձնական ինքնուրույնության զգացումով - մա երջանիկ է: Եթե չկա այդ - մրա կյանքը հիմնված է կեղծիքի, խաբեբայության ու ստի վրա»⁶:

Անդրադառնալով իր դրամայի հերոսուհուն՝ Օիրվանգադեն դիտում է, որ մրա կերպարը սնուտի երևակայության պտուղը չէ, այլ կյանքում դիտված և ուսումնասիրված երևույթ.

⁵ Շիրվանգադև, ԵԼԺ, հ. 6, Ե., 1950, էջ 225-226:

⁶ Նույն տեղում, էջ 226-227:

«Ահա այս կեղծիքի, խաբեքայության և ստի դեմ է բողոքում իմ հերոսուհին...»⁷։ Ծիրվան-գաղեն ակատում է, որ օրեցօր ավելանում է այն կրթված կանանց թիվը, որոնք «մի խուլ» պատերազմ են հայտնել տղամարդկանց՝ իրենց անհատական ինքնությունները պաշտպանելու վճռականությամբ։ Այդ կանանց, ըստ հոգևոր ուժերի, գրողը բաժանում է երեք խմբի. մեծամասնությունը, չդիմանալով կուլի ծանրությանը, շուտով ընկճվում է, հաշտվում իր դրության հետ և խառնվում ամբոխին։ «Դրանք այն ողորմելիներն են, որոնց մեջ ստրկության ոգին դեռ գործել է»։ Մյուս խմբին պատկանող կանայք աշխատում են իրենց անհատական կյանքի ձախողությունը մոռանալ՝ «մի որևէ զբաղմունքի կամ, այսպես կոչված հասարակական գործունեության մեջ, որ մեր սահմանափակ կյանքում հավասար է գերոյի»։ Այդպիսիների թիվը մեծ չէ, և հենց սրա մեջ է կայանում մրանց արժավասար է գերոյի»։ Այդպիսիների թիվը մեծ չէ, և հենց սրա մեջ է կայանում մրանց արժավասար է գերոյի»։ Սակայն, իբրև անհատներ, այդպիսի կանայք շատ քիչ ոգևորություն են անշտվում վիպասանին և դրամատուրգին, որովհետև «մի կեղծ դրությունը գերադասում են մյուս կեղծ դրությունից, մի չարիքը փոխարինում են մյուս չարիքով՝ իրանց հոգեկան ուժերի սակավության պատճառով»։ Այդպիսի կանանց Ծիրվանգաղեն անվանում է ինքնախաբեության զոհեր, երևակայությամբ ապրող ողորմելիներ։ Գրողի համակրանքը սրանց կողմը չէ, այլ՝ այն «հագվածություն» կանանց, որոնք կոչվել ազդարարում են համարձակ, այն մղում են միմյան վերջ՝ կա՛մ հաղթում են, կա՛մ կործանվում։ «Այդպիսիներից է իմ հերոսուհին, - գրում է Ծիրվանգաղեն Հերսիլի մասին, - որի անկեղծությունը ես կամեցել եմ ասպարեզ հանել, չնայելով հայ հասարակության նույնիսկ կրթված դասակարգի մեջ տիրող հայացքները՝ ընտանեկան կյանքի մասին»⁸։

Ծիրվանգաղեն խոստովանում է, թե իսկական կարծիք դրամայի մասին լսել է ներկայացման օրից շատ օրեր անց, հասարակության մի փոքրիկ մասից, որոնք լուրջ հասկացողություն ունեն թատրոնի ու գրականության մասին, այն էլ՝ «բերանացի»։

«Ունե՞ր իրավունք»-ի հիմնական գաղափարը, ըստ այդ կարծիքի, անվիճելի է, հոգեբանորեն ճիշտ, բայց արծարծված է շտապ և անփութ... Հերոսուհու հոգեկան տանջանքները ուժեղ չեն ընդգծված։ «Նույնը ես էլ էի ակատել, - գրում է Ծիրվանգաղեն, - հերոսուհին ունի իրավունք հանուն անհատական ինքնությունության բողոքելու իր դրության դեմ, նույնիսկ կուլել, հոչակելով իրան դժբախտ։ Բայց զավակներին թողնելը վիճելի է. հայ կինը չի կարող ունենալ այդքան քաջություն։ Այս էր իմ ամենակողմնապահ դատավորների վճիռը։

Ես մասամբ համաձայն եմ այդ կարծիքին, մասամբ՝ ոչ։ Համաձայն եմ, իհարկե, որ իմ պիեսն ուներ բեմական և գրականական թերություններ... Բայց համաձայն չեմ, թե մի խելոք, ինքնասեր և զգայուն կին, լինի թեկուզ հայուհի, երբ տեսնի կեղծիքը, իր ամուսնական կյանքի փտածությունը - չի կարող վարվել համարձակ և խորտակելով նախապաշարումների շղթան, նվաճել իր անհատական ազատությունը։ Հարկավ, դրա համար անհրաժեշտ է բացառիկ բարոյական ուժ, հոգեկան մի ոչ սովորական անվեհերություն, որ անհասկանալի ու խորթ է միջակ խելքի ու թույլ կամքի կանանց համար... Հերսիլեն հերոսուհի է, ուրեմն և ոչ ամբողջ բարոյական ուժի միջակ արտադրություն»⁹։

⁷ Նույն տեղում, էջ 227։

⁸ Նույն տեղում, էջ 227-228։

⁹ Նույն տեղում, էջ 230։

Ահա թե ինչու, թողնելով դրամայի ճիմնական գաղափարը անփոփոխ, Օիրվանգադենն Գրա միջից դուրս է հանում սիրային տարրը: Բեմադրված օրինակի մեջ Ռուբենն ու Աննան քույր ու եղբայր են, Ռուբենը սիրահարվում է Հերսիլեին, և Գրանը հեռանում են միասին: Հեղինակը փոխում է. Ռուբենն ու Աննան դառնում են ամուսիններ, իսկ Հերսիլեն տնից հեռանում է մեռակ. «Այժմ իմ հերոսուհին իր ամուսնուց բաժանվում է առանց ուրիշ տղամարդի սիրելու, բաժանվում է միայն այն պատճառով, որ չի ուզում կամ չի կարող կեղծել: Պատանեկան հասակում, մոր ազդեցությամբ, իր կյանքը կապել է գրեթե անժամադր մի մարդու հետ, վեց տարի կենակցել Գրա հետ բուսական կյանքով և երբ միտքը հասունացել է, երբ հոգու աչքերը բացվել են - տեսել է, որ ինքը դժբախտ է: Նա անկեղծորեն կամեցել է սիրել իր օրինական ամուսնուն, չի կարողացել, և այժմ երբ զգում է իր դժբախտությունը, բնականաբար սկսում է ասել այդ դժբախտության պատճառ ամուսնուն... Ես չեմ հերքում, որ իմ հերոսուհու գաղափարը դաժան է, բայց անկեղծ է - ահա ինչն է գլխավորը: Եվ թող մեր բարոյախոսներն այսուհետև եռապատիկ անբարոյական համարեն իմ երկը, փարիսեցիությունը երբեք չի ղեկավարել և չի կարող ղեկավարել իմ գրիչը»¹⁰:

Օիրվանգադեն ծաղրում է այն ղրագրական իմաստակներին, որոնք ասում են, թե Հերսիլեն իր ամուսնուց մի որևէ հասարակական գաղափարի համար չի բաժանվում, գաղափարներ, որոնք վաճառվում են հայ գրականության «ստորին շուկայում»: «Եթե դու, Օիրվանգադեն, - նկատում է գրողի բարեկամներից մեկը, - քո հերոսուհուն ստիպելի բաժանման ժամանակ արտասանել մի հայտեմասիրական ճառ, դիցուք այսպիսի մի բան. «Մ'ապեք բարև, իմ սիրելի զավակներ, ես գնում եմ թուրքերին կոտորելու և Հայաստանն ազատելու», կամ մի ուրիշ մեծ խոսք, անշուշտ կարծանամայի այդ երևելի «գաղափարականների» հրճվանքին»¹¹:

Կարելի է ասել, որ «Ունե՞ր իրավունք» դրամայի գաղափարի կրողը Աննան է՝ Հերսիլեի ընկերուհին: Ազատամտական գաղափարները Աննան ձեռք է բերել իր «բացառիկ բարոյական ուժով», որով և ներշնչում է Հերսիլեին. «Դու իմ մեջ առաջացրիր հոգեկան հեղաշրջում քո մտքերի ազատ թռիչքով», մույմիսկ աշխարհը, բնությունը ընկալելու հաճույքը. «Առաջ ես սիրում էի խոր ձորերը, մթին անդունդները և սոսկալի բարձրությունը: Դու ինձ սովորեցրիր սիրել բնության մեղմ, քնքուշ տեսարանները. ինչ եմ ասում, դու ինձ սովորեցրիր սիրել կյանքի լուսավոր կողմերը և հասկանալ Գրանց խորհուրդը»: Մի՞նչդեռ դրամայում հանդես բերված երրորդ կինը՝ Վառվառեն, և Գրա ամուսինը՝ Սուրենը, մեկը մյուսին արժանի զույգեր են, որոնց մտահոգում է միայն տնտեսական խնդիրը և երեխաների ապրելու հոգը:

Չորս կին կա դրամայում, որոնցից ազատ է միայն Աննան, որը ձգտում է ստեղծել մշութական և բարոյական անկախություն: Նա ընդունվում է Պետերբուրգի՝ կանանց բժշկական ինստիտուտը՝ դառնալով ամուսնու արժանավոր ընկերակիցը:

Այստեղ չկա սեռական անբավարարվածության բիոլոգիական մղումը, որ շեշտված է

¹⁰ Նույն փոխում, էջ 231:

¹¹ Նույն փոխում, էջ 232-233:

«Մեղանհայտում», չկա նաև «անցյալի մեղքը», որը քննության է դնում հերոսների կամքը «Եվգինե»-ում: Դրամատուրգը խուսափել է նաև ընտանեկան դրամայի հայտնի եղակից (ամուսիններ և սիրահար), այստեղ դրված է միայն սրտի խնդիրը: Հերսիլեն ոչ միայն (ամուսիններ և սիրահար), այստեղ դրված է միայն սրտի խնդիրը: Հերսիլեն ոչ միայն բնական մաքուր զգացմունքներով օժտված կին է, այլ նաև երաժշտական անհատ, այսինքն՝ անձնական իր տրվածքը զգացող էակ, և ձգտում է գտնել իր ներքին արժեքները, ապրել լիարժեք կյանքով. «Ոչ, ես չեմ ապրել, այլ թմրել եմ բուսական կյանքի ողջ թմրությամբ»:

Մենախոսություններում, հերոսների դատողություններում Օիրվանգադեն դիմում է խորհրդածությունների, բնութագրումների, ըմբռնումների, որոնք բացահայտում են հասարակական մտայնություններ՝ ցուցադրելով իմտելեկտուալ այն միջավայրը, որոնք ուղղություն են տալիս այուժեի զարգացմանն ու գործողությունների ընթացքին: «Հերսիլե, ասում է Անտոնը, - մի հափշտակվիր մոդայիկ գաղափարներով, նրանք պերճախոս են միայն տեսականապես, իսկ գործնական կյանքի համար փուչ են: Կնոջ համար չի կարող լինել ավելի վեհ, ավելի սուրբ կոչում, քան այն, ինչ որ սահմանված է բնությունից: Դուրս բեր գլխիցդ ցնորքները»: «Այդ դուք, տղամարդիկ եք, որ ցնորք եք համարում կնոջ ինքնությունը: Դուք եք՝ նրան ստորացրել մինչև այդ աստիճան: Կինը մույնպես անհատ է», - պատասխանում է Հերսիլեն: Նույնն է հաստատում նաև Մարմարյանը. «Մենք սովորել ենք թուրքական պես կրկնել, թե կինը տղամարդուց հետո է մնացել բանականությամբ և ձգտումներով: Գուցե այդ ճիշտ է, բայց քո օրինակը հակառակն է ցույց տալիս... Ահա քանի տարի է քո ձեռքին չեմ տեսել մի լուրջ գիրք: Քո ընթերցանության սիրած մյուսը կառավարչիդ հաշիվներն են կամ զանազան պայմանագրեր... Հաճախ ես վկա եմ եղել ձեր վեճերին, և միշտ հաղթությունը մա է տարել: Իսկ դու միայն մի գեներ ես ունեցել - ծաղր: Նա միշտ թռել է դեպի վեր, դու միշտ աշխատել ես նրա թևերը կտրել և երկրին կպած պահել»:

Հերսիլեն ազդարարում է կնոջ կամքի և անհատականության հաղթանակը. «Ես ապրել եմ ուզում և կապրեմ: Նա ֆիզիկական ուժ է գործ դնում, ես գործ կդնեմ բարոյական ուժ: Ես կապացուցեմ նրան, որ կինն էլ կարող է ունենալ սեփական ձգտում և կամքի ուժ, որ կինն էլ կարող է փշրել իր շղթաները... Անցել է այն ժամանակը, երբ կնոջ գեները միայն արտասուքն է... Թող ինչ ուզում են ասեն ուրիշները...»:

Բանավեճի առիթ տվեց նաև «Արմենուհի» դրաման: «Պարզ չէ, - գրում է «Մշակ» քննադատը, - թե որն է այն իդեալը, որին մա (Արմենուհին) ձգտում է - դաշնամուրը, բնության երևույթները, Փարիզում տեսած գեղարվեստական ստեղծագործությունները, դրանք կենդանություն և բուռն մեղագործություն ունեցող իդեալներ չեն, որ կարողանան ստիպել նրան մի վերին աստիճանի լուրջ և պատասխանատու քայլ անելու»¹²:

«Ե՞րբ վերջապես» հոդվածում Օիրվանգադեն ի ցույց է դնում գրախոսի դիլետանտիզմը գեղեցիկ գրականության ըմբռնման հարցում: Հոդվածն առիթ տվեց անհաճո վերագրումների, թե Օիրվանգադեն ոչ գրական մարդկանց զրկում է գրականության մասին խոսելու իրավունքից: Գրողը վերստին անդրադարձավ խնդրին «Ակամա պատասխան Մշա-

¹² «Մշակ», 1911, թ. 19:

կին» և «Վերջին խոսք» հոդվածներով: «Եվ ահա,- գրում է նա,- շաքաթ ու կես է «Մշակ» լրագիրը գրեթե ամեն օր ամսաքուր ջուր է թափում իմ գլխին ... Ի՞նչն է այդ արշավանքի պատճառը: Մարգարե չպիտի լինել այն գուշակելու համար. անկյուններում թաքնված մի շաքաթ մարդիկ վճռել են թունավորել իմ առանց այդ էլ դառն օրերը: Նրանք որոշել են վարկաբեկ անել ինձ հասարակության աչքում մի այնպիսի ժամանակ, երբ բոլոր քիչ թե շատ քաղաքակիրթ ազգերի մեջ տարրական քաղաքավարություն է համարվում հեղինակների անուանելը ավելի բարձրացնել, ավելի հարգելի դարձնել»¹³:

Հովհաննես Թումանյանը «Անցնենք տոնին» հոդվածով հեզմելով «Մշակ»-ի աղակարարներին՝ գրում է. «Եթե մի ձախորդ խոսքի համար այսքան մախատեցին ու քաշքշեցին, որքա՞ն պիտի հարգեն ու գովեն ամբողջ գեղարվեստական գործերի համար»¹⁴: Ռուսմայի մտադրությո՞ւնը յուրովի արտացոլում է նյութականի և հոգևորի, իրականի ու իդեալականի, կնոջ և ինքնական ամհատի պայքարի խնդիրը: Բնություն, ճաշակ, արվեստ, ստեղծագործություն հասկացությունները, որոնցով կինը իմաստ է տալիս իր գոյությանը, ամուսնու համար սնուտի կուռքեր են միայն և ծիծաղելի հասկացություններ:

Գրքերով դաստիարակված աղջիկը ծնվել և մեծացել է զինվորական ընտանիքում, սրացել պարզ ու առողջ դաստիարակություն: Դաստիարակության առաջին օրինակը եղել է մայրը, ով նրա նման համարձակ է և ազատամիտ: Ռուսմայի գաղափարը Ծիրվանգահեն կառուցում է հոգեբանական միանգամայն սուր ու հետաքրքրական անցումներով՝ հերոսներին լարելով ինքնազնմման ու ինքնավերլուծության մեղքին լիցքերով: Ասպարեզ է գալիս Հմայակը՝ մի տաղանդավոր ճարտարապետ, ռոմանտիկ և գեղարվեստասեր՝ զուգահեռի վրա ցուցադրելով ամուսնու հակապատկերը: Երեք ընտանիք են՝ Սամսոն-Արմենուհի, Հմայակ-Սիրանույշ և Ստեփան-Վերգինե, և երեքն էլ աններդաշնակ ու իդեալագուր: Եվ այդ հակադրության մեջ բացահայտվում է Արմենուհու դրաման, բայց և ներաշխարհի գեղեցկությունն ու անբասիր վարքը, կատարելապես ազատ Սիրանույշի շահասիրությունն ու սահմանափակությունն ու վերգինի քաղքենիական բամբասախրությունն:

Կա ընտանիքը, կա նյութականը, բայց չկա հոգեկանը, միացնող կապը, զգացմունքի թրթիռը և սրտի մվիրական բաղձանքը: Այստեղ է Արմենուհի և Սամսոն ամուսինների ընտանեկան դրաման. «Ա՛հ, եթե իմանայիր,- ասում է Արմենուհին,- ինչ է կատարվում այստեղ (սրտին զարկելով), այդ չէիր ասիլ: Կա մի պակասություն, որ ո՛չ քո հարստությունը կարող է լրացնել, ո՛չ մարդկանց հարգանքն ու մախանձը. քո անտարբերությունը դեպի իմ հոգեկան վիճակը», «գմա՛, ես քեզ համար կյանքի ընկերուհի չեմ, այլ ուրիշ բան»¹⁵: Վերադարձի բաղձանքները խորտակվում են, երբ կինն իմանում է ամուսնու դավաճանության փաստը: Սա արդեն վերջակետ է դնում հաշտության բոլոր հնարավոր ելքերին և կատարելապես օտարում նրան ամուսնուց:

Ռուսմի սերը դարձել է քեզ համար բռնակալ կիրք և հափշտակել է քեզ իսկական կյանքից,- ասում է Արմենուհին Սամսոնին: - Բայց ինչ եմ անում քո հարստությունը, որ այնքան երեսովս են տալիս քո քույրն ու մայրը: Ինձ սիրտ է հարկավոր, վառվում,

¹³ Ծիրվանգահե, ԵԺ, հ. 10, Ե., 1962, էջ 460:

¹⁴ «Թումանյանը քննադատ», 1939, էջ 182:

¹⁵ Ծիրվանգահե, ԵԺ, հ. 6, Ե., 1950, էջ 341:

թրթռումն սիրտ, հարուստ հոգի, կյանք, հասկանո՞ւմ ես, կյա՛նք: Մենք տարբեր աշխարհների մարդիկ ենք»¹⁶: Հերոսուհու խոսքը հաստատում է նաև Ստեփանը. «Դու երբեք արժանի չես եղել Արմենուհուն, որովհետև դու և նա երկու հակառակ խառնվածքներ եք: Որովհետև նա իբրև երազող հոգի, կյանքից կյանք է պահանջում: Իսկ դու ամեն ինչ դարձրել ես չոր ու ցամաք պրոզա: Փող, փող, փող, ա՛հա քո ալֆան ու օմեգան»¹⁷:

Որքան էլ խոցող, այնուամենայնիվ այս կշտամբանքները մի որոշ արձագանք են գտնում Սամսոնի հոգեբանության մեջ: Միայն հակասությունն էր անլուծելի: Նա հոգով կարծես տեղի է տալիս, բայց կամորջներն այլևս այրված էին, իսկ ինքը չէր կարողանում հաշտեցնել կատարվածը հասարակական կարծիքի հետ: Այստեղ արդեն խորհրդածության անոթն էր տալիս նաև Օիրվանգադեի դրամաների վերաբերյալ քննադատական մոտեցումները: Փաստ է, որ Օիրվանգադեն որոշ իմաստով շրջանցում է կին-ընտանիք, կին-ամուսին հարաբերության բարդությունը՝ երևույթը դիտելով միայն կնոջ իրավունքի տեսանկյունից: Նա առաջադրում է գաղափարը, քան երևույթի սոցիալ-փիլիսոփայական և անտրոպոլոգիական ռիմունքները: Անհիմն չէ քննադատական այն դիտարկումը, թե Օիրվանգադեն երևույթը դիտում է ոչ այնքան ազգային, որքան՝ եվրոպական հայացքով: Բայց հենց այդ գաղափարին հետամուտ էր Օիրվանգադեն, այսինքն՝ հայ հասարակական մտքի կարծրությունը մեղմել քաղաքակիրթ հասարակության բարոյական ազատամտությամբ: Սա մի էական չափով այլ դրվածք է ենթադրում, քան հայ կնոջ և ընտանիքի ավանդակեցությունը: Այլ է կնոջ և ընտանիքի ավանդակեցությունը գյուղում և գեղջկական բարքերում, ուր գրեթե բացառվում է կնոջ սոցիալական կախման հարցը և այլ է նույնը քաղքենիական հասարակության մեջ: Բուրժուականացող հասարակությունը իր բարքերն է թելադրում կեցության բոլոր ոլորտներում՝ քանդելով ավանդակեցության հմտեցնի կապանքները և կեցությունը վերաձևում անհատի նյութական ու հոգևոր ազատությանը, հանգամանք, որ առիթ է տալիս կենցաղավարության դրամատիկ հակասությունների: Հակասությունների այս հանգույցում է հայտնվում Արմենուհին և ելքը գտնում Հմայակի խոստացած ազատության ռոմանտիկ անուրջներում: «Արմենուհի,- ասում է Հմայակը,- ապացուցանենք, որ մենք ընդունակ չենք ամոթալի դաշինք կապելու հասարակական հմամաշ ավանդույթների հետ: Մեր սերը չի կարող և չպիտի կերակրվի ամբոխի սեղանի փշրանքներով... Ամենագեղեցիկ ծաղիկն ամենասոսկալի թույնն է պարունակում իր մեջ: Անունն է այդ ծաղիկի՝ բելադոն: Ես բարվոք եմ համարում նրա բուրմունքով մահ ընդունել, քան անվերջ սուղալ բուսական կյանքի ձանձրություն»¹⁸:

Հայտնությունը կատարյալ է, և Արմենուհին ցնծում է երջանկության հեռուների ազատաբաղձ կանչով. «Ես, ես կլինեմ այնտեղ արտիստների շրջանում: Օ՛հ, այդ իմ լավագույն երազն է: Ինձ չեն արհամարհիլ: Նրանք ինձ պատիվ կանեն արվեստների մասին հետախոսելու: Եվ ես այլևս չեմ լսիլ առևտրի, շահի ու վնասի, մութհակների ու մատյանների մասին: Իմ հոգնած լսելիքն այլևս չի ընդունիլ համարակալի չխչխկոցը: Ա՛հ, տարեք ինձ. փախցրեք այստեղից, ես փափագում եմ այդ աշխարհում շնչել և ապրել»¹⁹:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 343:

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 373:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 39:

¹⁹ Նույն տեղում: